

Езикът на Параскев Дамянович и развитието на новобългарския книжовен език през третата четвърт на XIX век

Иво Братанов

Abstract: The Language of Paraskev Damyanovich and the Development of Bulgarian Literary Language during the thirty quarter of XIX century: This report represents the characters of language of the teacher and writer of Bulgarian renaissance Paraskev Damyanovich (1819 – 1877). It's about researching of the language of this Renaissance literary person.

Key words: Bulgarian renaissance, language, manuscripts of P. Damyanovich.

ВЪВЕДЕНИЕ

Параскев Дамянович Бояджиев (11.10.1819 г., Карлово – 03.02.1877 г., Русе) е заслужил български народен будител. Той е създателят на светското образование в Русе, дългогодишен учител в нашия град, публицист, преводач и книжовник¹. Неговите педагогически и книжовни изяви могат да представляват интерес за историците, педагозите и филолозите.

Публикациите за живота и делото на П. Дамянович са предимно в културно-исторически план (вж. [1] и посочената там библиография). В едно лингвистично изследване [2] са проучени и характерни черти на езика на книжовника – буквен състав; съчетаемост на буквите; употреба на буквите *и, і, ъ, ѱ, ѱ, я, э, ©* и «; правопис на формите за именителен и косвен падеж на думите от мъжки и женски род; на началната група *цьр-* и на аористно-имперфектното окончание *-ха*. Анализираният езиков материал е ексцерпиран от 8 ръкописа на книжовника, съхранявани в ДА – Русе, фонд № 43К, оп. № 1, а.е. № 23.

Настоящият доклад е продължение на [2]. Тук² ще бъдат разгледани неизследвани досега особености на езика на същите ръкописи:

[1] Разписка от 22.11.1864 г. за получени пари (съкр. Р1).

[2] Предложения от 26.02.1874 г. за укрепването на дисциплината в Главното училище (съкр. Пр).

[3] Отчет от 22.07.1874 г. за състоянието на учебния процес в русенските училища (съкр. О).

[4] Разписка от 07.09.1874 г. за парично задължение от 600 гроша (съкр. Р2).

[5] Писмо до Доростоло-Червенския митрополит Григорий от 16.11.1874 г., в което П. Дамянович се оплаква от нередовното получаване на пенсията си (съкр. Пс1).

[6] Писмо до Доростоло-Червенския митрополит Григорий, което съдържа молба за парична помощ. Дата не е означена (съкр. Пс2).

[7] Оплакване до Доростоло-Червенския митрополит Григорий от 26.04.1876 г. (съкр. Оп).

[8] Молба до Доростоло-Червенския митрополит Григорий от 14.01.1877 г. за парична помощ (съкр. М)³.

ИЗЛОЖЕНИЕ

1. Правописни особености.

1.1. Правопис на надредните знаци. Проучваните текстове са написани с ръкописния вариант на гражданската азбука, който е утвърден от книжовноезиковите школи, съществуващи у нас през третата четвърт на XIX в. Под влияние на черковнославянския език и на българските възрожденски книги, отпечатани с черковнославянската кирилица, П. Дамянович използва и надредни знаци.

1.1.1. Паерчик. Паерчикът се пише само в абсолютното краесловие и означава изпуснатата буква *ъ* или *ь*, напр. в° Русе (P2), защото съмь в° зло положение (M). Той се среща рядко в проучваните ръкописи – засвидетелствани са общо 10 случая на употреба на паерчик (8 примера – в предлозите *в* и *с* и 2 примера – в съществителни имена от м.р.). Много по-често П. Дамянович изписва краесловните ерове. Например в Пр има само две форми, в които е изписан паерчик (по една форма в Пр: 172 и в Пр: 172 обр.) и 63 случая, в които се пишат краесловните ерове.

1.1.2. Титла. В проучваните ръкописи е употребена само проста титла. С нея се съкращава само думата *месец*, напр. най-малко дваъш въ мцѣа (O: 60 обр.), 300 гр^ш на мцѣъ (Пс1: 215). Тя никога не се пише изцяло в проучваните ръкописи.

1.1.3. Ударение. Поначало П. Дамянович не отбелязва ударението. Открит е само един случай, в който ударение се пише над глагол с цел да се разграничат минала и сегашна форма на глагола, вж. засвидетелствува̇ (O: 60).

1.1.4. Букви в надредна позиция. Открити са няколко случая, в които букви се намират в надредна позиция. Така се отбелязва съкращаването на думата *грош* (примери вж. по-долу, т. 1.2.1.). В същата позиция са изписани и други букви: отъ 15,, Авгу^{ста} минальа до днесъ 3000, трихляди гро^ш и в° знаніе саподписвамъ. (P).

1.2. Други графични елементи.

1.2.1. Употреба на цифри. В разглежданите ръкописи редност се означава чрез изписване на арабски цифри, вж. Русе 14,, януаря (така! – в с.м. – И. Б.) 1877,, (M). Количество се означава с арабски цифри или със съществителни бройни имена, напр. 600, или шесть стотинъ гр^ш: (P2), по 50 гр^ш на мцѣъ (Пс1: 215 обр.), 286,, гр^ш, (Пс2), още 192,, гр^ш: (Пс2), ще ми плати 5,, или петъ лиры турскы (Op: 279).

1.2.2. Индекс. Индекс е използван само на едно място в проучваните ръкописи – в O: 60. Той е оформен като малка арабска цифра 1, изписана в надредна позиция вляво от думата, към която се отнася. След него е поставена малка скоба. На същата страница под линия се намира бележка към този индекс.

1.3. Други правописни особености.

1.3.1. Правопис на началните групи *вз-* и *вс-*. Началните групи *вз-* и *вс-* се пишат фонетично: зех© (Пр: 172), зема (O: 60 обр.), зехъ (P2), сичко (Пс: 215 обр.). Изписване *вз-* е открито само в прилагателното име *Взаимна та* (O: 60 обр.).

1.3.2. Правопис на компонента *то*. Компонентът *то*, с чиято помощ се образуват относителните местоимения и наречия, се пише слято, вж. който (O: 60 обр.), което (O: 60а), както (M).

1.3.3. Правопис на частиците *ще* и *не*. Частицата *ще* и отрицателната частица *не* се пишат разделно от глаголните форми, вж. ще ся изгон©тъ (Пр: 172 обр.), не излезе (Пр: 172).

1.3.4. Правопис на членната морфема. Членните морфemi *tal/m©* (за ж.р. ед.ч.), *то* (за ср.р. ед.ч.) и *тэ* (за мн.ч.) се пишат разделно (примери вж. по-долу, т. 1.3.5.). Разделно се пишат също така склоненият член на числителните бройни имена (вж. двэстэ тэхъ в Пс2) и членът за м.р. ед.ч. *ѣт* (вж. Съвэтъ тъ в Пс1: 215 обр.). При пренасяне на члена на нов ред не се пише дефис, вж. остатъкъ тъ (Пс2).

1.3.5. Препинателни знаци. В изследваните ръкописи са употребени следните пунктуационни знаци: *точка*, *двоеточие*, *удивителна*, *многоточие*, *запетая* и *скоби*. *Точка*, както и в пунктуацията на съвременния български книжовен език (СБКЕ), се пише в края на изречение, вж. Цуръ тъ за оск©дн© т© кас© на таквось училище е *Взаимна та* метода. (O: 60 обр.). В съвсем редки случаи като пунктуационен знак, синонимен на точката, може да се употреби *двоеточие*: За цэръ

на това зло, азъ мысл© (дозволете да си каж© мнэние то,) че ако В. Высокопрэосвященство съ свит© т© си и нэколко отъ Г. членове тэ на съвэта додите еднашь или двашь въ училище то, и прэдъ събраніе то на ученицы тэ избличите нарочно тыя имъ пост©пкы, и заповэдате даже че, ако бы да ся съгледать повторително да постъпвать т©й, такива то съ обесчестеніе ще ся изгон©тъ отъ училище то: (Пр: 172 – 172 обр.) Двоеточието се употребява и като знак за съкращаване на дума, напр. Гл: училище (Пр: 172). *Удивителна* се поставя след обръщение, вж. Ваше Высокопрэосвященство! (Пр: 172; Оп: 279). *Многоточието*, както и в СБКЕ, се пише в края на изречението и означава незавършена мисъл, вж. Тыя с© отъ части моитъ бэлешкы, които като гледать и поправать или измэн©тъ, както благородеме по добрѣ почитаемый съвѣтъ, да ся налож©тъ и гуд©тъ въ дэйствіе, за да мог© въ надзирателство то си да б©д© отговоренъ, а инакъ..... (О: 60а обр.) *Залетая* се пише пред подчинено изречение, намиращо се след главното, вж. Подписанный въ пригледваніе то си на Гл: училище съмъ съзрэлъ, че между ученицы тэ отъ най-горній класъ ся е вгнэздиль единъ развратъ, който като наследственно нэкакъ прэминува и на по-долны тэ класове. (Пр: 172). Със *скоби* се ограждат вметнати изречения (примери вж. тук, т. 1.3.5.).

1.3.6. Изводи. Правописът на разглежданите текстове е етимологичен. Употребяват се синонимни букви и някои надредни знаци, но в редица случаи П. Дамянович използва облици, които по-късно са утвърдени като нормативни: означаване на количество с арабски цифри; изписване на индекс; слято писане на компонента *то* в относителните местоимения и наречия; разделно писане на частиците *ще* и *не*; пунктуационна система, която до голяма степен има съвременен характер.

2. Фонетични особености.

2.1. Ятов преглас. Особеностите на ятовия преглас са «прикрити» от етимологичния правопис, затова наблюденията върху него в известен смисъл имат хипотетичен характер. Приемливо е обаче предположението, че П. Дамянович утвърждава полупрегласения ятов изговор. То има основание в следните факти: 1. книжовникът е роден в гр. Карлово, който се намира в областта на централния балкански говор; 2. езикът на проучваните текстове следва редица положения на Пловдивската и Шуменската школа; 3. в разглежданите ръкописи, макар и много рядко, срещаме грешки в прилагането на правописната норма, които са допуснати под влияние на действителния изговор, срв. Нещэхъ (М) и щялъ да раздаде (М), Дэдо (Пс1: 216) и Дядо (Оп: 279, 279 обр.), рэдъ (Оп: 279; вж. и рэдъ тъ в Оп: 279) и старобълг. р-дъ, вредень (Оп: 279) и старобълг. врэдъ.

2.2. Резултати от среднобългарското смесване на носовките. Резултати от среднобългарското смесване на носовите гласни са облиците м© (Пс1: 216; два пъти на Оп: 279 обр.), са (вж. саподписвамъ в Р) и с© (вж. с© е старала в О: 60). Тези форми обаче са съвсем редки.

2.3. Редукция. Редукцията на широките неударени гласни по начало не се отбелязва, вж. напр. саподписвамъ (Р), да печели (Оп: 279 обр.). В редки случаи обаче редукцията е отразена чрез изписването, вж. напр. да ся уграничи (Пр: 172), да ся удобрывать (О: 60а).

2.4. Асимилация. Асимилационните явления са присъщи на езика на П. Дамянович. Това се доказва от изписвания като м©шко (Пс1: 215 обр.), еднашь или двашь (Пр: 172), таквось (О: 60 обр.) и таквись (О: 60а).

2.5. Елизия. В разглежданите ръкописи са открити редки случаи, подсказващи изпадане на звукове без смислоразличителна стойност, вж. напр. чѣтырма (Пр: 172), да додемъ (О: 60 обр.), додохъ (Пс1: 215), натозъ (Оп: 279 обр.), еднашь (Пр: 172) и елизията в началните групи *вс-* и *вз-* (примери вж. по-горе, т. 1.3.1.).

2.6. Фонетични черковнославянизми. 1. Фонетичните черковнославянизми са рядко употребими в проучваните текстове. Сравнително по-често се срещат застъпниците [йа] и [’а] < старобълг. -, но те биха могли да се обяснят и като следване на практиката на авторитетната Пловдивска школа, вж. *языкъ* (О: 60а), *порядкъ* (Пр: 172 обр.), *обряды* (Пр: 172). В разглежданите ръкописи е налице ясно очертана тенденция към нормализация на облиците *ся* (примери вж. тук, т. 1.3.5.) и *Высокопрэосвященство* (примери вж. тук, т. 3.4.). 2. Фонетичното побългаряване на черковнославянизми се среща в редица случаи, вж. напр. *нъ* (Пр: 172; О: 60 обр.), *съставля«щы* (О: 60), *идѡщѡ тѡ* (О: 60), *бѡдѡщѡ тѡ* (Пс2).

2.7. Изводи. Фонетиката на СБКЕ се изгражда предимно върху източнобългарската диалектна основа. Изследваните ръкописи отразяват черти, които са типични за централния балкански говор, затова езикът на П. Дамянович подпомага процеса на изграждане на съвременните фонетични норми.

3. По-важни морфологични особености.

3.1. Член -тэ за множествено число. Думите от мъжки и женски род в мн.ч. се членуват с члена *тэ*, вж. *ученицы тэ* (Пр: 172), *высокы тэ* (О: 60), *другы тэ* (Пс2).

3.2. Образуване на сравнителна и на превъзходна степен на прилагателните имена и на наречията. Сравнителната и превъзходната степен се образуват аналитично, вж. *по-долны тэ* (Пр: 172), *най-горній* (Пр: 172). Спорадично се срещат синтетични форми, вж. *нижайшій* (Пс2 и М). Те се откриват само в завършеците на писмата, където са употребени поради стилистични причини.

3.3. Употреба на бройна форма. Съществителните имена от м.р., които завършват на съгласна и означават предмети, имат специална бройна форма, употребявана след думата *няколко* и след числителни бройни имена, вж. *нэколко калема* (Р1), *3,, минца* (Оп: 279). Срещат се обаче и облици, свидетелстващи за неустановеността на нормата, напр. *5-тэ мцѣы* (Пс1: 215 обр.). Съществителни имена от м.р., които означават лица, нямат бройна форма, вж. *трима* или *чѣтырма* по-големи на възраст *ученици* (Пр: 172).

3.4. Употреба на учтива форма. По времето, когато са създадени проучваните ръкописи, в някои от стиловете на СБКЕ (епистоларен, художествен, публицистичен) се установява учтивата форма. Въпросът за нейната употреба стои и пред П. Дамянович, понеже шест от разглежданите текстове са адресирани до Доростоло-Червенския митрополит Григорий. Техният официално-делови характер естествено налага използването на учтива форма. Книжовникът последователно я употребява, при това правилно с оглед на съвременната норма, вж. *Ваше Высокопрэосвященство* (Оп: 279; два пъти в Пр: 172), *затова Вы молѡ*, *Дядо Владыко*, *да дадете мѣсто* (Оп: 279 обр.).

4. Синтактични особености. Синтаксисът на проучваните ръкописи има съвременен характер. В него е отразена най-важната черта на новобългарския книжовен език – липсата на специални падежни форми при имената.

4.1. Обособени части. Повечето изречения, използвани в разглежданите ръкописи, са съобщителни. Тази особеност се налага от жанра на проучваните

текстове. С цел да изрази по-ясно своята мисъл, авторът използва и обособени части. Тъй като обособените части почти не се срещат в синтаксиса на народната реч, тяхното присъствие показва книжовна обработеност на синтаксиса. Ето примери за употреба на обособена част: Тѡй и хората с° едно прѹзрѣніе приказватъ за разны развраты струваны отъ тѹхъ, когато ся случатъ нѹгдѹ събрани отъ тѹхъ нуколко. (Пр: 172); Физическы тѣ и Математическы науки, които изискватъ спомагателны тѣ си инструменти, залудо е, мыслѡ, да ся прѣдаватъ въ нашы тѣ училища напространно, когато повечето ученици напущѡтъ по-рано Класическо то училище лишени отъ по-нужны уроцы. (О: 60а).

4.2. Въвеждане на подчинени определителни изречения. Подчинените определителни изречения най-често се въвеждат с относителното местоимение *който* (примери вж. по-горе, т. 1.3.5. и 4.1.). Значително по-рядко се среща въвеждане с думата *дето*, вж. Тя съ опытъ тѣ, дето е направила въ учителствованіе то си, и подѣ управленіе то на новѡ тѡ ни учителкѡ, дава надеждѡ, че ще бѡде по добра занаярѣдъ. (О: 60).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Езикът на разгледаните текстове има ясно изразена източнобългарска основа. Той не се покрива напълно с практиката на нито една от съществуващите по онова време школи, а следва нормативни постановки и на Пловдивската, и на Шуменската школа (срв. [2]). Така езикът на П. Дамянович се включва в изграждането на СБКЕ.

БЕЛЕЖКИ

1. Биографични сведения за Параскев Дамянович вж. в [1, с. 5 – 6].
2. Обосновка на избора на темата и описание на приложението метод на работа вж. в [2]. Изследваните тук ръкописи на П. Дамянович са публикувани от мене [3]. По-подробни сведения за тях вж. в [1, с. 7 – 8] и в [2]. Възприетите съкращения, с които означавам проучваните извори, са посочени в скоби. Ако текстът обхваща повече от една страница (такива са Пр, О, Пс1 и Оп), след съответното съкращение отбелязвам и номера на страницата.
3. Изказвам искрена благодарност на специалистите от ДА – Русе, които ми съдействаха да работя с ръкописите на П. Дамянович.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Братанов, И. Параскев Дамянович Бояджиев. – Алманах „Извор“, кн. XIX. Русе, Издава СОУ „Христо Ботев“ – Русе, 2012, с. 5 – 10.
- [2] Братанов, И. Езикът на Параскев Дамянович. – сб. *40 години Шуменски университет (1971 – 2011). Национална конференция с международно участие*. Шумен, УИ „Епископ Константин Преславски“ (под печат).
- [3] Дамянович, П. Документи и писма. – Алманах „Извор“, кн. XIX. Русе, Издава СОУ „Христо Ботев“ – Русе, с. 11 – 19.

За контакти:

Иво Братанов, учител, СОУ „Христо Ботев“ – Русе, e-mail: ibratanov@abv.bg

Докладът е рецензиран.